

I. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ І УКРАЇНА

ОЛЕКСІЙ
АЛЧЕВСЬКИЙ

ОЛЬГЕРД
БОЧКОВСЬКИЙ

ВАСИЛЬ
СИМИРЕНКО

«Довге» ХІХ століття

Новий час в історії Європи і світу чітко відмежовується двома найголовнішими подіями: Великою Французькою революцією, що відбувалася від 1789 року і тривала у 1790-х, а, отже, хронологічно майже збігалася з початком ХІХ ст. і початком Першої світової війни у 1914 році, яка завершила собою добу Нового часу. Тому історики говорять про «довге ХІХ ст.», маючи на увазі, що подієво факти кінця ХVІІІ і початку ХХ ст. є ланцюгом одного за змістом історичного процесу.

«Довге» ХІХ ст. характеризується в суспільній сфері пануванням лівих ідей, соціалізму, а також зародженням крайньої форми лівого радикалізму — тоталітарного суспільства, яке запанувало в світі вже після Першої світової у 1920–1930-х роках в окремих країнах. Епоха Нового часу розпочалася з приходом до влади буржуазії, зміною пануючих державних еліт, замість родового дворянства прийшов третій клас. Перемогла ідея створення національних держав, встановлення у західних демократичних країнах суспільства, що будувалося на засадах лібералізму, політичної демократії, конституціоналізму. Парламентаризм здобув великі успіхи в країнах конституційної монархії та республіки (Англія, Німеччина, Швеція, Франція). У провідних країнах Європи перемогла суспільно-політична течія та еволюційний, а не революційний шлях розвитку.

У Європі ХІХ ст. було часом промислової революції, переходу на парову тягу заводів і транспортних засобів. Ринкова економіка запанувала у всіх розвинутих країнах континенту. Відбувалася урбанізація міст. З'явилися великі корпорації, які розпочали експорт капіталу в інші країни. Здобула розвиток сільськогосподарська кооперація.

ХІХ століття було століттям постання модерних націй і національною централізацією держав. Виникали нові державні утворення. Через розпад Османської імперії постали Румунія, Болгарія, Сербія. За рахунок виділення з Нідерландів Фламандії і Валлонії у 1830 році утворилася Бельгія, у 1912 році зі складу Данії вийшла Норвегія. Об'єдналися у 1859 році Італійські держави, а в 1871 році внаслідок об'єднання німецьких князівств та вільних міст

королівською Пруссією виникла Німецька імперія. Угорці добилися відновлення своєї державності в дуалістичній монархії Австро-Угорщина (1867). Разом з тим слов'янські народи залишалися під владою Німецької, Австро-Угорської та Російської монархій. Не змогла здобути державної незалежності Польща в ході Січневого і Листопадового повстань 1830–1831 і 1863–1864 років. Чехія залишалася австрійською частиною Австро-Угорської монархії.

Доба модернізації та національного відродження в Європі

У перших десятиліттях розпочався процес національного відродження у народів Центрально-Східної Європи. Кожна нація чи народність вирішували ці проблеми згідно з тими стартовими умовами розвитку, які склалися. Більш успішним він був у межах Австро-Угорщини, через її конституційний устрій та ставку на утворення багатонаціональної держави під скіпетром Габсбургів. Культурне відродження успішно тривало в Чехії, де виникли національні культурні заклади, постала література, середня та вища освіта. Успішніше розвивалися ті народи Російської імперії, які перебували під культурним впливом Швеції та остзейських німців: у фінів, естонців, латишів. Адже російська влада сподівалася ці рухи протиставити державним націям у боротьбі за витіснення з цього регіону на користь російським державним інтересам.

Україна в економічному і суспільному відродженні розвивалася нерівномірно. Розвиток капіталізму меншою мірою охопив українське населення. Переважало підприємництво інших націй в Україні: передусім росіян, поляків, німців, асимільованих євреїв, греків тощо. У висліді — українська нація, як і раніше, здебільшого складалася з селянства. Робітництво, особливо у важкій промисловості, також, як правило, було неукраїнським: російським і польським. Важка промисловість швидше розвивалася в регіонах стосовно нової української колонізації: на Сході України та Півдні. Гірнична промисловість і видобуток вугілля почав розвиватися з середини XIX ст. на Донбасі. Металургія виникла на колишніх землях Січі, Катеринославщина (Січеславщина) стала центром металургійної промисловості. На Правобережній Україні розвивалися передусім види промисловості, пов'язані з обро-

бітком сільськогосподарської продукції. Великий поштовх для господарського розвитку спричинило те, що Правобережжя стало центром цукрової промисловості, продукція якої стала частиною міжнародного експорту Російської імперії.

Позаяк соціальна структура суспільства залишалася головно домодерною, переважало сільське населення, а міста розвивалися повільно, то й український національно-визвольний рух не мав тих стартових економічних можливостей, які були властиві іншим провідним національно-визвольним рухам Центрально-Східної Європи. Національне відродження в Чехії підтримала стара еліта, німецькі землевласники. Аристократія кількох визначних родин визнала себе чехами і доєдналася до чехословацького руху: графи Штернберги, Туни, Каспари. Франц Штернберг свій празький палац віддав на створення чеської Національної художньої галереї. Князівська родина Штернбергів, яка мала десятки замків і земельних угідь у Німеччині, Австрії та Чехії (зокрема, Крумлов, Вімперк, Глибока та ін.), підтримала чеські права як історичної і державної нації. За польським повстанням 1830 року стояв князь Адам Чарторийський, який свої статки використав на формування нової польської культури (знаменитий готель «Ламберт») і заснував у Парижі польську політичну еміграцію з періодичними виданнями, що ширили в Європі думку про конечність незалежності Польщі. Шведські магнати і дворянство підтримали фінське національне відродження. А в Естонії і Латвії на бік латишів та естонців перейшли остзейські німці — 1200 німецьких миз (хуторів) збудували незалежну Естонію, вважав В. Липинський.

Особливості регіонів України

У XIX ст. Україна поділялася на десять історико-етнографічних територій. На підросійській території: Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Київщина), Лівобережна Україна (Гетьманщина), Центральна Україна (Січеславщина), Слобожанщина, Південь України або Степова Україна, Крим. На підавстрійській території: Галичина, Буковина, Закарпаття. Вони мали свої відмінні історичні на етнічні риси. У Новий час складається остаточно той регіональний поділ, який і сьогодні визначає українську територію.

Вирішальним для України були три поділи Речі Посполитої, які фактично виділили ті області, де українське населення було пануючим. Центральну Україну представляв Правобережний регіон, який остаточно утворився у 1796 році. Три губернії — Київська, Подільська і Волинська — об'єднувалися в одне генерал-губернаторство. Південний кордон Київщини і Поділля припадав на історичні кордони Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Історично та етнічно близькою до Правобережної України була Берестейщина (переважно заселена українцями). Логічним продовженням Волині були Забузькі землі (правий берег річки Західний Буг). Тут розташовувалися українські етнічні території — Холмщина і Підляштя (нині — частини Підляського, Підкарпатського і Люблінського воєводства республіки Польща). Покордонними містами українського сільського заселення були Ряшів (Жешув) і Люблін.

До складу колишньої Гетьманщини (Лівобережної України) входили дві губернії: *Чернігівська і Полтавська*. Щоб затерти пам'ять про колишню козацьку державу, російський уряд перейменував Малоросійську губернію на Полтавську, розділивши останню з Чернігівською губернією. Проте не всі колишні землі Гетьманщини потрапили в українські губернії Лівобережжя. Був відрізаний від України колись найбагатший Стародубський полк, що потрапив під російську Брянщину. Історичною Чернігівщиною були Гомельщина і Мглинщина (нині — Білорусь і РФ). Слобожанщина була питомим продовженням історичної Гетьманщини. Її утворювала Харківська губернія з Вороніжщиною і Білгородщиною, де був колись Острогозький слобідський полк.

Центральну Україну формували колишні землі Запорозької Січі, що увійшли до Катеринославської губернії та Нової Сербії, які розташовувалися навколо фортеці Єлисаветград (нині — Кропивницький). Частиною Катеринославщини стали й східні степові регіони, де пізніше виник Донецький кам'яновугільний басейн. За Катеринославом простиралися землі Півдня України, або Степової України, які сьогодні належать Запорізькій, Одеській, Херсонській і Миколаївській областям. У XVIII ст. це були землі т. зв. Низу — Війська Запорозького Низового, і поділялися на паланки. У XIX ст. царський уряд утворив тут Новоросійську губернію. Згодом постали Херсонська і частина Таврійської губерній.

Українські козацькі поселення після ліквідації Запорозької Січі були перенесені на річку Кубань. Кубанська Україна на кінець XIX ст. налічувала понад 1 млн населення (сьогодні — частина РФ).

Галичина потрапила після поділу Польщі під Австрію. Галицьке Поділля утворювали землі історичного Руського воєводства і галицького Поділля з містами Львів, Дрогобич, Тернопіль, Станіславів. Окремими регіонами були Буковина і Закарпаття. Українське населення Буковини сусідило з румунським, а Закарпаття — з угорцями. Питомим продовженням Галичини були засяноцькі території з містом Перемишлем, де М. Вербицький написав музику українського гімну «Ще не вмерла Україна». Крупними населеними пунктами українського заселення були Ярослав, Сянок і Криниця. До Закарпаття примикала і Пряшівщина. Пряшів до початку XX ст. був одним з центрів українського відродження (будитель Адольф Добрянський). Найбільшими закарпатськими містами зі змішаним угорським, єврейським та українським населенням були Ужгород (Унгвар), Мукачево (Мункач) і Хуст.

Крим становив також особливий український регіон, де, крім кримських татар, мешкали й українці, яких нараховувалося наприкінці XVIII ст. близько 800 тисяч чол., що майже в чотири рази перевищувало місцеве тюркське населення. У Криму також мешкало російське населення, караїми, греки, вірмени. Крим спочатку був частиною Новоросійського краю, а згодом став осердям Таврійської губернії з центром у Симферополі. Російська влада використовувала півострів як плацдарм для нападу на Османську імперію, а тому мілітаризувала та русифікувала населення краю. Новозаснований на місці Херсонесу Севастополь стає центром Чорноморської ескадри. Натомість кримсько-татарське населення починає зменшуватися, його еліта продовжує емігрувати в Туреччину.

Іншоетнічні групи на українській території

У містах України домінувало неукраїнське населення. Українці становили лише від 15 до 20 процентів населення міст. На Правобережній Україні в містах і містечках превалювало єврейське населення. У таких містах як Бердичів його чисельність сягала

понад половину кількості мешканців. У Луцьку, Кам'янці, Житомирі було багато поляків. Російська влада, щоб позбутися польського впливу, мусила перенести столицю губернії з Луцька до Житомира, який раніше не вважали навіть частиною Волині, а був історичною Київщиною. Роздрібна торгівля міст і містечок перебувала в руках євреїв. Поляки панували серед землевласників «Південно-Західного краю», як його переназвали нові його колонізатори. Польськокультурним із заснуванням центру губернії в Києві стає і саме місто над Дніпром. Автохтонне магдебурзьке українське місто перебувало на Подолі. Натомість землевласники та інтелігенція були поляками і частково росіянами. Старе місто навколо Софії стає центром російського чиновництва, Липки — районом, де селилася польська знать: Браницькі, Потоцькі, Ільницькі та ін. Печерськ стає містом військової російської адміністрації. Переважно польським був і Львів та провінційні галицькі міста. Австрійсько-німецького населення в Галичині було зовсім небагато. Зазвичай це були австрійські чиновники. Кількісно їх у людності міст не перевищувало двох процентів.

Нові міста Південної України мали строкате етнічне походження. В Одесі серед підприємців переважали: греки, французи, вірмени, німці, італійці, поляки, євреї. Навіть купців-росіян на перших порах у місті було дуже мало. Натомість такі міста як Харків, Катеринослав були здебільшого російсько-культурними, процес російщення міст Сходу і промислових центрів відбувався значно швидшими темпами, ніж міст, де переважала в господарстві обробка сільськогосподарської продукції. Єлисаветград зберігав свій сільський український характер, тому тут була в другій половині XIX ст. потужна українська громада, а в місцевому реальному училищі навчалися класики національного театру брати Тобілевичі і меценат Євген Чикаленко.

Єврейське населення становило третину, а іколи й більше населення міст Правобережної України: особливо Київщини, Поділля і Волині. Воно жило спочатку своїм життям, а в другій половині XIX ст. почало активно асимілюватися, бо розвиток капіталізму привів до розшарування кагалу і виділення з нього найактивнішого з економічного і культурного огляду елементу. Як правило, єврейське населення орієнтувалося у своїй національній мімікрії до

панівних націй. Тому на Заході України воно полонізувалося, а на Сході — русифікувалося. З українським рухом у єврейського національно-культурного руху відносини склалися непросто. Інтернаціоналізовані євреї часто ставали активними обрусителями українського населення. Приміром, половиною київських газет керували зросійщені євреї. Кращі взаємини склалися в українців з євреями-сіоністами. Провідний діяч сіоністського руху одесит Володимир Зеєв-Жаботинський намагався знайти спільні точки з українським національним рухом. З іншого боку, відбувалася й українізація українського єврейства. Серед українських діячів було чимало вихідців з єврейського етносу (М. Гехтер, О. Гермайзе та ін.).

Проблема українського визвольного руху полягала в тому, що найбільші українські міста ставали центрами національно-культурних рухів панівних націй. Львів із приєднанням до Австрії стає столицею краю Галичина і Лодомерія, і поряд з Краковом — політико-культурним центром польського національного відродження та рухів з відновлення польської держави. Чернівці як столичний центр Буковини стають містом румунського національно-культурного руху. Тут навчалися і мешкали класики нової усерумунської літератури (приміром, Михайл Емінеску був чернівчанином), Мукачево й Ужгород культурно тяжіли до угорської метрополії — Будапешта. Київ як «мать городов русских» вважався третьою столицею Росії, де постала російська державність за київських князів. Ця ситуація створювала велику і нерівноправну конкуренцію для українських інтелектуалів, які пропагували ідею про Україну як окремішню етнографічно-політичну територією, непідвладну Росії, Польщі, Румунії, Угорщині. Села залишалися більше ніж на 90 процентів етнічно українськими, проте саме міста могли бути центрами модернізаційних суспільних рухів. А сільське населення, потрапляючи в міста, російщилося, польщилося, мадяризувалося, румунізувалося.

Мультиетнічність і багатоконфесійність не є недоліком, а плюсами модерного національного руху, який стремить до створення політичної моделі формування нації, відкритості, різноманітності, коли людина, залишаючись представником свого етносу, підтримує і позитивно ставиться до корінної нації, яка, зі свого боку,